

Bəşəriyyətin elm və mədəniyyət xəzinəsinin zənginləşməsində XII əsrdə yaşayıb-yaratmış dahi Azərbaycan filosofu, ıraqilik fəlsəfi təliminin banisi Şihabəddin Yəhya Sühreverdinin (1154-1191) misilsiz xidmətləri vardır.

İşraqi filosofun həyatı və zəngin yaradıcılığı hər zaman Şərq və Qərb tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov Azərbaycanda XX əsrin 60-cı illərində Şihabəddin Yəh-

Şihabəddin Sühreverdinin peripatetizm, sufizmə və işraqiliyə aid əsərlər qələmə almışdır. Filosofun peripatetizmə dair əsərlərində məntiq, metafizika və təbiyyət məsələləri dərinlən araşdırılmışdır. Zakir Məmmədov filosofun qeydə alınmış əlli iki əsərindən on üçünün peripatetizm, on beşinin sufizm, səkkizinin işraqilik və on altısının müxtəlif mövzuları əhatə etdiyini yazmışdır. İşraqiliyə dair əsərlər Şihabəddin Sühreverdinin yaradıcılığının özəyini təşkil edir. Filosof burada yeni bir fəlsəfi təlimin əsaslarını işləyib hazırlamışdır. İşraq (əl-ışraq) - işıqlanma

Sühreverdinin azadfikirçilik meyillərinə, yüksək fəlsəfi ideyalarına görə müsəlman Şərqi ölkələrində, habelə Əndəlüsdə tanındığını, böyük şöhrət tapdığını qeyd etmişdir. Şihabəddin Sühreverdinin 1183-cü ildə Suriyaya gedib, ömrünün son illərini orada yaşamışdır. Mütəfəkkir Hələb şəhərində Şeyx İftixarəddinin başçılığı ilə Hələviyyə mədrəsə-

mai xadim Qütbəddin Mahmud Şirazinin (1236-1311) yaradıcılığına mühüm təsiri vardır. Bir cəhət də xüsusi olaraq göstərilməlidir ki, Qütbəddin Şirazi elmdə obyektiv mövqedən çıxış etmiş, müxtəlif təlimləri təəssübkeşlik etmədən öyrənmişdir. Filosofun fəlsəfi görüşlərində həm din, həm peripatetizm, həm də işraqilik motivləri vardır. Heç şübhəsiz, burada ona müəllimi Nəsirəddin Tusinin də böyük təsiri olmuşdur. Qütbəddin Şirazi Şihabəddin Sühreverdinin "İşraq fəlsəfəsi" kitabına yazdığı şərhə əsərin quruluşunu saxlamaqla öz fikirlərini həmin sistem əsasında irəli sürmüş, hər bir bəhsin məzmununun açılmasında geniş təfərrüata varmışdır. Şərh orijinal ilə vəhdət təşkil etdiyi üçün onu tamamlamışdır.

Qütbəddin Şirazi peripatetizmə dair traktatlarında ənənəvi terminləri işlətməsinə baxmayaraq, "İşraq fəlsəfəsi" kitabının şərhində tamamilə müəllifin yolunu tutmuşdur. Antologiya məsələlərində bir sıra cəhətləri nəzərdə tutub peripatetizm ilə işraqilik arasında uyğunluq tapmaq olar. Peripatetizmdə vacib varlıq, işraqilikdə işıqlar işığı, birincidə südür (vacib varlıqdan çıxma) nəzəriyyəsi, ikincidə işraq (ışıq saçma) nəzəriyyəsi müəyyən xüsusiyyətlərinə görə oxşardır. Əbunəsr Farabi tərəfindən işlənilib hazırlanmış Şərq peripatetizmində on əql nəzəriyyəsi də müəyyən mənada işıqları xatırladır. Lakin peripatetizmdəki əql və nəfs işraqilikdə təkə işıq kimi göstərilir. İşraqilik fəlsəfəsinin qnoşologiyası peripatetizmdə olduğundan əsaslı şəkildə fərqlidir. Şərq peripatetikləri - Farabi, İbn Sina, Bəhmən-yar və başqaları idrakda hissi və əqli mərhələləri qəbul etdikləri halda işraqi filosoflar üstəlik intuisiya mərhələsini də bu sıraya əlavə edirdilər. Peripatetik filosofların təlimində də intuisiyaya müəyyən yer veriliirdi. Lakin bu intuisiya mistik məzmununda deyil, məntiqi cəhətdən tiz-fəhimlilik anlamında başa düşülürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən Şərq peripatetizmi və işraqilik təlimləri davam və inkişaf etdirilmişdir. Zakir Məmmədov XVII əsrin böyük Azərbaycan filosofu Rəcəbəli Təbrizini Şərq peripatetizminin son böyük nümayəndəsi kimi təqdim edərkən onun yaradıcılığında işraqiliyin və sufiliyin də müəyyən təsiri olduğunu yazmışdır.

Beləliklə, dahi Azərbaycan filosofu Şihabəddin Yəhya Sühreverdinin dərin fəlsəfi əsərlərinə və banisi olduğu işraqilik təliminə görə bəşər fəlsəfəsi tarixində özünəməxsus yer tutur. 2024-cü ildə elmi xidməti ilə əbədi həyat qazanmış Azərbaycan filosofunun anadan olmasının 870-ci ildönümüdür.

Aytək MƏMMƏDOVA, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

BƏŞƏR FƏLSƏFƏSİ TARİXİNDƏ MÖVQE QAZANMIŞ AZƏRBAYCAN FİLOSOFU

ya Sühreverdinin həyatı və yaradıcılığına dair mənbələri, habelə onun əsərlərini ilk dəfə olaraq tədqiqatçı cəlb etmiş, filosofun dünyagörüşünü araşdırmışdır.

Sühreverdi (əs-Sühreverdi) nisbəsi onun Sühreverdə mənsubluğunu bildirir. Mənbələrdə göstərilir ki, Sühreverd Zəncan şəhəri yaxınlığında kiçik yerdə, Zəncan isə Azərbaycanda Cibal (əl-Cibal - Dağlar) nahiyəsindədir. Zakir Məmmədov mənbələr əsasında, xüsusən Şəmsəddin Zəhəbi Türkməniyə (1274-1348) istinadən Zəncanın "Azərbaycan torpağında" olduğunu yazmışdır. Tədqiqatçı qeyd etmişdir ki, ətraf mühitin təbii mənzərəsi Sühreverdinin işıqla bağlı dünyagörüşünün təşəkkülündə mühüm amil olmuşdur. Sühreverd eli vüqarlı dağlar ağuşunda yerləşirdi. Abad idi. Təsviri həsəd aparılası füsunkar ecazlarla dolu incə rəsm əsəri misindəydi. Üç tərəfdən yamaqlara arxalanan xanəxana daş evlər yaşıllıqla qərq olmuşdu. Sühreverd xüsusilə səhər çağı cazibədar görünürdü. Günəşin qızılı şüaları həm birbaşa, həm də şəhli qayalarda əks edib əsrarəngiz mənzərə yaradırdı. Sühreverdi dünyaya göz açandan hər şeyi işıqlı görmüşdü. Işıqla böyümüş, işıqla yetkinləşmişdi. Onun arzuları, amalları, düşüncələri işıqdan yoğrulmuşdu, duaları da işıq diləkli idi: "Ey Əbədi mövcud, bizə işıqla kömək göstər, bizi işıqla birləşdir!". Işıq onun varlığına, şüuruna hakim kəsilməmişdi.

emanasiya termininə uyğundur. İşraqilik (əl-ışraqiyyə) "işraqa əsaslanan": işraqilik fəlsəfəsi (əl-fəlsəfət əl-ışraqiyyə) deməkdir. O, "İşıq heykəlləri" ("Həyakil ən-nur"), "İşraq fəlsəfəsi" ("Hikmət əl-ışraq"), "İşığa dair traktat" ("Risale-yi pərtovname") və başqa əsərlərində yeni bir təlimin əsaslarını işləyib hazırlamışdır. "İşıq heykəlləri" traktatı işraqi ədəbiyyatda "İşraq fəlsəfəsi" kitabından sonra məşhurdur.

Onun bəzi əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Peripatetizmə dair "Filosofların görüşləri" traktatı ərəbcədən Azərbaycan və rus dillərinə Zakir Məmmədov və şərqşünas alim Tariyel Həsənov tərəfindən tərcümə edilmiş, ərəb orijinalı ilə birlikdə 1986-cı ildə çapdan çıxmışdır. Zakir Məmmədov tərəfindən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən "İşıq heykəlləri" əsəri 1989-cu ildə çap edilmişdir. Tədqiqatçının fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi "Eşqin həqiqəti, yaxud əşqlərin münisi" traktatından bir parça 1991-ci ildə və "Qarışqaların dili" traktatından iki hekayət 1992-ci ildə dərc olunmuşdur.

Şihabəddin Sühreverdinin fəlsəfi irsinin yeganə tədqiqatçısı Zakir Məmmədov peripatetizmlə işraqiliyin varlıq təlimini müqayisə etmişdir: işraqilik fəlsəfəsində "varlıq" və "yoxluq" anlayışları "ışıq" və "qaranlıq" anlayışları ilə ifadə edilmişdir. Burada işıq və ziya terminləri məcazilik olmadan eyni mənə daşıyır. Əgər peripatetizmdə "varlıq" anlayışının ən geniş həcmə malik olması ön plana çəkilirsə, işraqilik fəlsəfəsində işıq üçün onun aşkarlığı daha seçiciyyəvi sayılır.

Ş.Sühreverdinin ədəbi-bədii yaradıcılığını sistemli və geniş şəkildə ilk dəfə araşdıran filologiya elmləri doktoru Ülkər Zakirqızı onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı şair kimi mövqe qazandığını yazmışdır: "Dərin fəlsəfi mahiyyət daşıyan həmin poetik parçalarda söz rəngarəngliyi, qafiyə sistemi və vəzn gözəlliyi mütəfəkkirin filosofşair kimi sənət zirvəsində ən özəmətli mövqe tutmasından xəbər verir. Ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Şihabəddin Sühreverdi poeziya aləminə bəxş etdiyi incilər ilə öz zamanəsinin şairləri ilə daim eyni zirvədə böyük ehtiramla yad olunur və olunacaqdır".

Zakir Məmmədov Şihabəddin

sində keçirilən disput məclislərində fəal iştirak etmişdir. Müasirlərinin dediklərinə görə, o, müzakirələrdə, diskussiyalarda yüksək nəqlik məharəti göstərir, bəsirəti, geniş elmi məlumatı və sübutları sayəsində əleyhdarlarına qalib gəlirmiş. Filosofun şöhrəti Hələbin hakimi əl-Məlik əz-Zahir Gəziyə çatır. Hakim onun şərəfinə böyük şəxslərdən, fəqihlərdən, mütəfəkkimlərdən və müxtəlif sahələr üzrə adlı-sanlı alimlərdən ibarət məclis düzəldir. Mənbələrdə deyilir: onlar disput apardılar, Şihabəddin Sühreverdi öz əleyhdarlarına qalib gəldi. Əl-Məlik əz-Zahir filosofdan razı qaldı. Rəqiblərin Şihabəddin Sühreverdiyə qarşı qeyzi artdı, onu dinsizlikdə ittiham etdilər. Əl-Məlik əz-Zahirin himayədarlıq göstərməsinə baxmayaraq, Şihabəddin Sühreverdi müsəlman hüquqşünaslarının ciddi tələblərinə görə Misir, Yəməni və Suriyanın hökmdarı Səlahəddin Əyyubinin əmri ilə 1191-ci ilin ikinci yarısında 37 yaşında öldürülmüşdür. XII əsrin azadfikirli filosofunun öz əqidəsindən dönməzliyi bütün müsəlman Şərqi ölkələrində onun məğrur adını "Öldürülmüş filosof" ("əl-Fəyləsuf əl-məqtul") deyə əbədiləşdirmişdir. Şihabəddin Sühreverdinin şəxsiyyəti, fitri istedadı və orijinal fəlsəfi fikirləri qabaqcıl ziyalıların dərin rəğbətini qazanmışdır. Onu peyğəmbər adlandıranlar da varmış. Filosofun məzarı üzərində yazılmış iki beyt onun böyüklüyünü obrazlı şəkildə ifadə edir: "Bu qəbrin sahibi gizli gövhər idi. Allah onu şərfədən yaratmışdı. Zəmanə o gövhərin qədir-qiyəmətinə bilməmiş, buna görə də Allah onu qeyrətlə sədəfə salmışdır".

Filosofun işraqilik fəlsəfi təlimi sonrakı əsrlərdə də mütəfəkkirlərin yaradıcılığına böyük təsir etmişdir. Bu təsir ensiklopedik alim Nəsirəddin Tusinin və onun Marağa rəsədxanası nəzdində yaratdığı məktəbin nümayəndələrinin yaradıcılığında da özünü büruzə vermişdir. Zakir Məmmədov Marağa rəsədxanasında çalışan alimlərdən bir çoxunun işraqi filosofun kitablarını tədris və təbliğ etməklə kifayətlənməmiş, onlara dəyərli şərhlər qələmə aldıklarını, Səd ibn Mənsur ibn Kəmmunə İsrailinin Şihabəddin Sühreverdinin "Lövhə və ərşi Qeydlər" kitabına yazdığı şərhin də "Düzəlişlər" adlandırıldığını göstərmişdir.

İşraqilik təliminin Nəsirəddin Tusinin şagirdi ensiklopedik alim, icti-